

ББК
УДК**СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ ОДНО-ТРИВАЛЕНТНИХ ПРЕДИКАТИВ-ПРИКМЕТНИКІВ
(НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ “ВОЛИНЬ” У. САМЧУКА).**

У статті подано семантичні класи прикметникових предикатів: клас “Людина”, клас “Тварина”, клас “Предмет”, у складі яких вирізнено та детально описано семантичні групи одно-, дво- і тривалентних предикатів-прикметників на матеріалі роману У.Самчука “Волинь”.

Ключові слова: семантичний клас, семантична група, валентність, прикметниковий предикат, суб’єктна синтаксема, об’єктна синтаксема, адресатна синтаксема, облігаторний компонент, факультативний компонент.

Якісні прикметники сучасної української літературної мови являють собою ієрархічно складну систему, елементи якої об’єднуються на основі загальної семантичної ознаки в тісно пов’язані між собою групи слів. Їхня семантична класифікація пов’язана з певними труднощами. Насамперед, це зумовлено змістовим планом якісних прикметників: одні значення з’являються, інші – зникають, первинні значення частини слів витісняються вторинними значеннями, між прямим і переносним значенням можуть змінюватися співвідношення, якщо їх розглядати в діахронічному аспекті. Необхідно враховувати і те, що значна частина прикметників є багатозначними словами. Полісемія, будучи “чудовим засобом передачі нескінченно численних і різноманітних думок і почуттів людей”, ускладнює лексику [Будагов 1974, с. 118], а також не дає змоги створити чітку семантичну класифікацію. Прикметники, які засвідчені в переносному значенні, характеризують не належну їм ознаку, переходячи з одного семантичного розряду до іншого. В кожній семантичній групі (СГ) наявні ті компоненти, які безпосередньо співвідносяться з предметами об’єктивного світу, а також ті, що виникають внаслідок асоціативної подібності, є наслідком “асоціативного уявлення, викликаного основним значенням слова” [Шрамм 1979, с. 58]. Так, наприклад, фізіологічні відчуття, зокрема **солодкий, гіркий, кислий, гострий** тощо, здатні переноситись на душевні переживання, пор.: **Яблуко солодке і Мрії солодкі; Ніж гострий і Слово гостре**.

Незважаючи на вказані труднощі, якісні прикметники можна класифікувати за семантикою. У сучасній лінгвістиці представлені різні типи класифікацій якісних прикметників [пор. напр.: Арбатская 1983, с. 52-65; СУЛМ 1969, с. 150-180; Шрамм 1979, с. 10-46; Вихованець 1992, с. 102-103; Вихованець 2004, с. 124; Соколовская 2000, с. 18-111].

Проте сьогодні в українському мовознавстві немає комплексного дослідження семантичних груп одно-тривалентних прикметникових предикатів. **Мета** нашого дослідження – здійснити системний аналіз семантичних груп предикатів-прикметників на матеріалі роману У.Самчука “Волинь”. Для досягнення мети накреслено такі **завдання**: 1) розподілити одно-тривалентні прикметникові предикати на семантичні класи; 2) вирізнити у складі семантичних класів предикатів-прикметників семантичні групи; 3) описати семантичні групи одно-тривалентних прикметникових предикатів, що формують ядро та периферію. Виходячи зі специфіки предикатів-прикметників, які набули значного поширення в романі У.Самчука “Волинь”, представляємо спробу їх семантичного аналізу. Як засвідчує аналізований матеріал, прикметникові предикати є ієрархічно складною системою, яка об’єднує три підсистеми. До першої належать лексеми, які характеризують людину і все, що з нею пов’язано (клас “Людина”). Другу утворюють слова, що позначають ознаки тварин (клас “Тварина”). У третю входять прикметники, які є ознаками предметів та явищ об’єктивної дійсності (клас “Предмет”). Окремі підкласи, що вирізняються у складі вказаних класів, утворюють семантичні групи, межі яких є досить умовними та рухомими. Проте кожна з них репрезентує семантичні зв’язки прикметників. Предикати-прикметники,

які входять до семантичних груп, поєднані семантико-синтаксичними відношеннями з залежними від них субстанційними компонентами.

Найбільш поширеними в романі У.Самчука є реченнєві конструкції з одновалентними предикатами-прикметниками. У системі одновалентних прикметникових предикатів, що реалізують своє значення через один облігаторний (суб'єктний) компонент, виділяємо такі узагальнені семантичні класи: клас “Людина”, клас “Тварина”, клас “Предмет”, до складу яких входять окремі семантичні групи.

Ядро семантичного класу “Людина” формують семантичні групи одновалентних прикметникових предикатів, що переважно позначають:

1) фізичні та фізіологічні особливості людей: **живий, німий, дужий, голодний, здоровий, міцний, високий, сліпий, глухий, худий, сильний, мертвий, немічний, п'яний, тверезий** і под., наприклад: *Що ти німий?* (1, 40); *Володько живий* (1, 297); *Ми є також не дурні, не сліпі й не глухі* (2, 116); *Обидва хлопці міцні* (1, 452); *Я буду здорова* (2, 256); *Я не була хвора...* (2, 257); *Володько був п'яний* (2, 263); *...ми півмертві, ми немічні* (2, 298); *Наталка була бліда, худа...* (2, 255); *Володько... голодний* (2, 194); *Климова жінка вагітна* (2, 186); *Не є ми... тверезі* (2, 249); *То ми будем дужі* (2, 226);

2) вдачу, характер людини, її морально-етичні якості, духовний світ: **батьорий, бистрий, відважний, впертий, гордий, грізний, грішний, добрий, злий, лагідний, ледачий, лінивий, обережний, привітний, мужній, сердечний, сердитий, слухняний, строгий, суворий, уважний, упертий, хитрий, щирий** і под., наприклад: *...стає Василь слухняним та уважним* (1, 400); *...Василь ще більше впертий...* (1, 400); *...народ... добрий, сердечний* (1, 138); *...люд... щирий...* (1, 138); *Мужик... ледачий* (1, 257); *Так! Я грішний!* (1, 133); *Він не грішний* (1, 133); *Володько ж надто крутий* (1, 8); *...вони сердиті...* (1, 50); *Батько... грізний* (1, 61); *Люди здебільша байдужі* (1, 436); *Святий будеш!* (2, 70); *Вона була... привітлива* (2, 66);

3) емоційно-психічний стан людини, її волю, темперамент: **боязкий, гнівний, енергійний, жвавий, веселий, невеселий, радісний, радий, сумний, спокійний, насуплений, похмурий, щасливий** тощо, наприклад: *Володько радий і сумний* (1, 424); *Ти смішний...* (1, 443); *Люди більше похмурі...* (1, 409); *...всі такі вайлуваті, нерухливі* (1, 107); *Він... прудкий і енергійний* (2, 246); *Ті люди такі веселі, а той... сумний...* (1, 132); *Ганка все-таки невесела* (1, 384); *Люди спокійні* (1, 429); *Батько насуплений...* (1, 61); *Батько...лютий... без милосердя* (1, 60); *Щасливий ви, Матвію...* (1, 24);

4) схильність до певної дії або стану: **гамірний, говіркий, втомлений, насуплений, мовчазний, переляканий, крикливий, замурзаний, змарнілий, заклопотаний, соромливий** і т. д., напр.: *Катерина стала... гамірною...* (1, 190); *Володько був... говіркий* (1, 392); *Всі вони були заклопотані...* (2, 286); *Один Йон був завжди насуплений і невдоволений* (2, 165); *...він тепер такий розгублений...* (2, 156); *Хлопець... змарнілий...* (1, 130); *... ми натомлені* (2, 312); *Хлопчище... досить дурний, крикливий ...* (1, 58); *Був завжди... замурзаний* (2, 311);

5) інтелектуальні спроможності людини: **грамотний, дурний, розумний, мудрий, вчений** тощо, напр.: *Він, на її думку, вчений, розумний...* (2, 5); *Князь той мудрий був...* (1, 120); *...пан дурний* (1, 395); *Ти мудрий* (2, 101); *...ти хоч би який був розумний* (1, 91); *Він дуже ... понятливий* (1, 112);

6) вік людини: **молодий, старий, дорослий, юний, малий, великий** тощо, напр.: *Ти вже дорослий* (2, 82); *Сам був молодий* (2, 63); *... він іще був малий* (1, 16); *Він старий, а не так старий, як недужий* (2, 82); *Ось він – молодий, юний, чистий* (2, 201);

7) зовнішні ознаки людини: **босий, лисий, мізерний, тонкий, товстий, повний, тендітний, бліднуватий, сухорлявий, худорлявий, чорнявий, чорнобривий** тощо: *...вона боса...* (2, 271); *...він не був вічно босий?* (1, 8); *Дитина... мізерна* (1, 63); *От вона здоровенна* (1, 70); *... він такий тоненький та тендітний* (1, 78); *Люди тут сірі, лишайні...* (1, 436); *Комаров бліднуватий, прищуплений* (1, 473); *Козак чорнобривий...* (2, 125); *Дід Кошіль – лисий...* (1, 117);

8) деякі інші якості людини: **багатий, вбогий, вільний, самотній, останній** і под., напр.: ... **він гарний і багатий** (2, 105); ... **вони не такі вбогі** (1, 306); **І тут він не останній** (1, 419); **він вже давно не був такий особливий** (2, 280); **А все-таки дуже тут самотній** (2, 279); **Люди і птахи однаково вільні** (1, 492).

До класу “Тварина” належать семантичні групи прикметників, що найчастіше виражають:

1) фізичні, функціональні особливості тварин, їхні зовнішні ознаки: **великий, лютий, страшний, круглий, сильний, лихий, жвавий, повільний** тощо: **Пташка така велика...**(1, 46); **Коні ще зовсім молоденькі** (1, 432); **Кінь під ним сильний...** (1, 509); **Конята, хоч малі, але круглі і жваві** (1, 148); **Коровисько чимала** (1, 27); ... **корова...повільна, тяжка, червата...** (1, 210); **Собака... лихий буде** (1, 93); **Ужака... страшний, здоровенний** (1, 51); **Коні мокрі** (2, 241);

2) масть тварин: **сірий, гнідий, карий**, тощо, напр.: ... **масті сірі, гніді і карі...** (1, 105); **Кінь під ним... гнідий** (1, 509).

Ядро семантичного класу “Предмет” формують семантичні групи прикметників, що виражають:

1) фізичні властивості предметів: **бурхливий, вологий, грузький, міцний, мокрий, м'який, прозорий, копкий, гладкий, хисткий, прудкий, тривкий, легкий**, напр.: **Підпора, здається, і міцна** (1, 357); **Сніг... копкий** (2, 127); **Піл широкий, тривкий** (1, 44); **Земля мокра** (1, 373); **Кладка така хистка і вузька** (1, 42); **Земелька свіжа...** (1, 22); ... **зерно... легке** (1, 52); **Очі дядьків прудкі, мов мрії** (1, 428); **Грунт під ногами м'який** (2, 185); **Бурхлива тоді ставала долина** (1, 256); ... **пісок... грузький** (2, 205);

2) функціональні і структурні особливості предметів: **гамірний, цілющий, гойний, густий, заспокійливий, сипкий** і под.: **Куці густі** (2, 313); ... **пісок... сипкий** (2, 205); **Шлях став дуже гамірним** (1, 305); **Трави бувають дуже цілющі** (1, 127); **Перший сніг. Лапатий, густий, вогкуватий** (1, 95);

3) ознаку, що є наслідком повної дії: **вилинялий, загорілий, обвітрений, розчервонілий, розбитий, спітнілий, скривлений, вигнутий, попсутий, метушливий**, напр.: **Обличчя... обвітрене** (1, 298); **Волосся вилиняле, аж біле** (1, 298); **Обличчя... загоріле** (2, 12); **Дерева ніби спітнілі** (1, 528); **Кожне обличчя напружене, розчервоніле** (2, 74); **Стіл... скривлений** (2, 299); **Зуби... попсуті** (2, 139);

4) зовнішні ознаки предметів: **кривий, картатий, широкий, брудний, товстий, круглий, повний, чистий, ясний, темний** тощо, напр.: **Штани картаті** (1, 419); **Літери криві...** (2, 133); **Одяг у нього ясний** (1, 16); **Комір трохи заширокий, твердий і високий** (1, 401); **Її сухе обличчя брудне...** (1, 67); **Ніч темна, як вуголь...** (2, 45); **Небо чисте...**(1, 35); **Обличчя товсте...** (1, 73); **Обличчя кругле, повне...** (2, 12); ... **рот широкий** (1, 73);

5) наявність або відсутність кольору та його відтінків: **білий, чорний, червоний, синій, зелений, бронзовий, жовтий, рожевий, темно-синій, фіалково-синій** тощо, напр.: **Вуйт червоний, мов місяць під мороз** (2, 278); **Жолобецький ліс був ще чорний...** (2, 4); ... **очі... були такі сині, як і небо...** (1, 136); **Чоло і лиця бронзові...** (1, 384); ... **личко завжди... рожеве** (1, 112); **Хати були білі...** (2, 155); **Небо фіалково-синє** (1, 496);

6) ознаки, які сприймаються органами чуття: **гіркий, солодкий, кислий, смачний, дзвінкий, глухий, хрипкий, вогкий, холодний, теплий, духмяний, пахучий, п'янкий** тощо, напр.: **Смак молока видався дуже гірким** (1, 490); **Голос у неї дзвінкий, низький, сильний** (2, 159); **Спів соловейка – розкішний, сильний, барвистий, луннодзвінкий** (1, 144); ... **роса холодна по траві...** (2, 195); **Вода в колонці тепла...** (2, 291); ... **голоси їх хрипкі** (1, 113); **Голос... глухий...** (1, 45); **Земелька... пахуча** (1, 22);

7) стосунок до простору, форму, розмір, відстань, вагу тощо: **близький, важкий, вузький, глибокий, далекий, довгий, дрібний, короткий, круглий, легкий, мілкий, широкий, тяжкий** тощо, напр.: ... **друк такий дрібний** (1, 110); **Луг широкий** (1, 54); **Тяжка є батькова рука** (1, 63); **Мундирчик невеликий** (1, 401); ... **дорога ще далека** (1, 409);

Сосна... така округла (1, 145); *Шабля груба, гнута, тяжка* (1, 343); *Личко дуже маленьке...* (1, 231); *Стависько також велике* (1, 441);

8) темпоральні характеристики: **вічний, давній, древній, короткий, довгий, пізній** і под.: ... *земля наша древня* (1, 121); ...*день був такий короткий* (2, 290); *Ну й довгий же видався день сьогодні* (1, 95); *насолода творчості хай буде вічною* (1, 372); *Пізній був вечір...* (2, 126);

9) цінність предмета: **добірний, дешевий, дорогий** тощо, напр.: *Он у кацанії, кажуть, земля дешева* (1, 134); *Худоба дешева* (1, 52); *Овоч все добірна* (1, 302); ... *ціна її, мабуть, куслива...* (1, 22); ...*ціна можлива* (2, 180); *У нас крісла дорогі* (2, 239);

10) деякі інші ознаки: **готовий, зайвий, повний, святий, порожній** і под.: *Двір був порожній* (1, 303); *Віз у клуні готовий...* (1, 325); *Зала вже повна* (1, 419); *Слово святе* (2, 69); *Пусте й це* (2, 71).

Крім цих семантичних груп, що утворюють центр одновалентних предикатів, варто виділити певну периферію. До периферії належать слова, що мають складнішу семантичну природу. Подібно до відносних прикметників, вони утворені від іменників конкретної семантики, проте їх суфікси, крім граматичної функції, мають лексико-граматичне навантаження і передають власне-ознаку. У романі Уласа Самчука “Волинь” вони звичайно позначають зовнішні ознаки та структурні властивості предметів: **головчастий, окатий, костистий, росистий, піскуватий, хвилястий** і под.: *Стежка хвиляста...* (2, 182); *Туман... костистий* (1, 37); *Дорога... піскувата* (1, 433); ... *всі окаті...* (1, 373); ... *конюшина... повна така, головчаста* (1, 325).

Двовалентні предикати-прикметники, які трапляються у структурі аналізованих реченнєвих конструкцій, переважно реалізують свої валентні потенції через дві облігаторні синтаксеми: суб’єкту та власне-об’єкту і належать найчастіше до семантичного класу “Людина”, зрідка – до семантичного класу “Предмет”.

Ядро семантичного класу “Людина” формують семантичні групи предикатів, що найчастіше позначають:

1) активно-діяльні якості людей: **готовий, здатний, змушений, охочий, радий, спритний, неохочий, повинен, певний** тощо, напр.: *Володько готовий навіть і з дівками помиритися* (1, 347); *Про це повинні всі люди знати...* (1, 38); */Матвій/ до чарки не скорий* (1, 186); ...*вони хоч і раді опісля прикупити...* (1, 31); */Матвій/ до цього дня не годен її забути* (1, 126); *Буду радий вам послужити* (2, 136); *Він готовий віддати Василеві навіть ті дві копійки...* (1, 91);

2) морально-етичні якості, емоційно-психічний стан людини: **байдужий, ввічливий, гордий, добрий, злий, сердитий, ласкавий, обережний** і т. д., напр.: *Пан ... цього року був до мене так ласкавий* (2, 243); *Будь з тим чоловіком обережний* (2, 106); *Зо мною він добрий* (2, 106); *Був гордий з цього* (2, 145); *Але поки що ми горді тим, що маємо...* (2, 235); *Він майже сердитий на сина* (1, 320).

3) шанобливе ставлення до людини: **вартий, гідний, достойний, недостойний** тощо, напр.: *Ми недостойні тебе...* (2, 260); *Самі брати Борецькі чого варті* (2, 193).

У романі “Волинь” Уласа Самчука зрідка трапляються реченнєві конструкції з двовалентними предикатами-прикметниками, які належать до класу “Предмет”. Це насамперед предикати, що виражають: 1) ступінь необхідності предмета: **необхідний, обов’язковий, потрібний** тощо, напр.: *Йому зовсім непотрібний той чорнильний...* (1, 98); 2) сприйняття, усвідомлення предмета: **легкий, тяжкий, ясний, чужий** тощо, напр.: *Все, на що падав його погляд, здавалось йому чужим* (2, 83); *Хто зна, чи легка це робота (для нас)* (2, 117); *Тилевка видалася Володькові чужою* (1, 493); *Йому ця картина стає ясною...* (2, 223); *Йому все ясне* (1, 348).

Між класом “Людина” та класом “Предмет” немає чіткої межі, оскільки частина прикметникових предикатів є спільними для обох класів. Це стосується насамперед прикметників, що позначають внутрішній світ людини, вказують на достатній або недостатній вияв чого-небудь у предметі, а також визначають ступінь необхідності когось

або чогось: **багатий, повний, щедрий, вартий, потрібний** тощо, напр.: *Все... повне надії* (2, 203); *І він... повний далеких страхів* (1, 89); *...лантухи... повні зерна* (1, 251); *Все, що тут на подвір'ї, все це потрібне...* (2, 97); *Може, будеш потрібен для чого іншого* (2, 319); *...що варта сила його в захисті здобутків Великої Революції* (1, 461); *То ж ті ягоди навіть копійки не варті* (1, 300).

Двовалентні предикати, які реалізують свою семантику через один облігаторний (суб'єктний) та один факультативний (об'єктний), набули незначного поширення і виражають переважно деякі особливості людини чи предмета, напр.: *Ти ще малий для такого* (1, 242); *...дороги для них вузькі* (1, 181); *І всі наші починання...великі розміром, глибокі думкою...*(2, 116).

Тривалентні прикметникові предикати, що реалізують свої валентні потенції через дві облігаторні (суб'єктну та власне-об'єктну) та одну факультативну синтаксему можуть належати до класу "Людина" або класу «Предмет».

Вони звичайно позначають :

1) популярність людини, а також її зв'язки з іншими людьми: **відомий, вдячний, згодний, вірний** тощо : *Володько в душі вдячний батькові, що пішли сюдою* (1, 318); *... він зовсім не помітний /людям/* (1, 421);

2)особливості вдачі, морально-етичні якості людини: **винний, грішний, чистий** тощо: *Був... грішний /перед людьми/ /у всьому/* (2, 301); *Вона зовсім у нічому невинна /перед вами/* (1, 520);

3)предмет з погляду використання та доступності: **вигідний, доступний, недосяжний** і под.: *І всі барви...хай будуть доступні оку твоєму* (1, 372); *... щось недосяжне нам усім* (1, 365).

Частина прикметників, що утворюють цей тип тривалентних предикатів стосуються як людини, так і предмета: **подібний, рівний, різний, однаковий, рівнозначний** і т. д., напр.: *Зробилася рівна /йому/ /в усьому/* (2, 264); *Квіти.../формою/ подібні на серезжки* (1, 203); *Вони були всі різні, але в чомусь також подібні* (2, 42); *Лишень неміч і страждання рівнозначні їм за силою...* (1, 385); *...на що ти подібний!* (1, 219).

Серед тривалентних прикметникових предикатів в аналізованих реченневих конструкціях наявні також ті, що конкретизують свою семантику через один облігаторний (суб'єктний) та два факультативні (об'єктний із семантикою уточнення та об'єктний із семантикою обмеження) елементи, останні часто мають нульове вираження. Ці предикати-прикметники найчастіше передають загальну оцінку: **гарний, страшний, важливий, милий, величний, дивний, надзвичайний, загадковий, славний** тощо, напр.: *...кут видався Володькові якимсь надзвичайним і загадковим* (1, 342); *Розмова батьків частинно йому незрозуміла* (1, 44); *...щось миле йому* (1, 50); *А був ...рід славний...* (2, 284); *Все, що говорив Йон, було дуже важливе* (2, 162); *Володькові він видався чимсь надлюдським* (1, 312).

Аналізований матеріал дав змогу зробити такий висновок: найбільш поширеними у романі У.Самчука "Волинь" є одновалентні предикати-прикметники, що належать до семантичних класів "Людина" або "Предмет". Вони звичайно позначають фізичні, фізіологічні особливості людей, їхню вдачу, характер, морально-етичні якості, емоційно-психічний стан, темперамент, інтелектуальні спроможності, а також фізичні, функціональні та структурні властивості предметів, наявність або відсутність кольору та його відтінків, ознаки, що сприймаються органами чуття, параметричні величини, темпоральні характеристики тощо. Меншого поширення набули дво валентні та тривалентні прикметникові предикати, що звичайно формують семантичний клас "Людина", зрідка – клас "Предмет". Дво валентні предикати-прикметники найчастіше передають активно-діяльні, морально-етичні якості людей, їхній емоційно-психічний стан, а також вказують на ступінь необхідності предмета, його сприйняття, усвідомлення тощо. Тривалентні прикметникові предикати найчастіше позначають популярність людини, її зв'язки з іншими

людьми, морально-етичні якості людини, а також характеризують предмет з погляду використання та доступності та ін.

Література

Арбатская 1983: Арбатская Е.Д., Арбатский Д.И. О лексико-семантических классах имен прилагательных русского языка // Вопр. языкознания. – 1983. – № 1. — С.52–65.

Будагов 1974: Будагов Р.А. Человек и его язык. – М.: Изд-во Московского университета, 1974. – 262 с.

Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.

Вихованець 2004: Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.

Соколовская 2000: Соколовская Ж.П. Исследования по лексической семантике. – Ялта. – 2000. – 144 с.

СУЛМ 1969: Сучасна українська літературна мова: Морфологія/ За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.

Шрамм 1979: Шрамм А.Н. Очерки по семантике качественных прилагательных . – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1979. -134 с.

Самчук 1993: Самчук У.О. Волинь: Роман у трьох частинах. 2 т. – К.: Дніпро, 1993.

Pasichnyk Iryna

Semantic groups of adjective-predicatives on the basis of U. Samchuks novel “Volin”.

The article presents semantic class of adjective predicatives: the classes “Man”, “Animal”, “Thing”. The author differentiates and analuses one-, two- and three-member semantic groups of adjective-predicatives on the basis of U. Samchuks novel “Volin”.

Key words: the semantic class, the semantic group, the valency, the adjective predicative, the subjective syntaxema, the objective syntaxema, the addressive syntaxema, the obligatory components, the optional components.